

Diplomatska misija Balda Bogišića na Kvirinalu 1896. godine

Mirza Hebib

Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet
Obala Kulina bana 7/1
BIH - 71 000 Sarajevo
m.hebib@pfsa.unsa.ba

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 16. 4. 2025.
Prihvaćeno: 19. 5. 2025.
UDK: 347.626.2“1896“
929 Bogišić, B.
DOI: 10.58565/vda.6.1.18

Sažetak

Na temelju sačuvanih bilježaka Balda Bogišića i drugih dostupnih izvora rad analizira Bogišićevu ulogu u procesu pregovora o sadržaju bračnog ugovora između crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš i talijanskog prijestolonasljednika Viktora Emanuela III. Pregovori su održani u Rimu u listopadu 1896. godine, a rezultirali su potpisivanjem ugovora čije su odredbe uključivale niz pravnih, dinastičkih i međunarodnih pitanja. U radu se ukazuje na to kako je cijeli proces predstavljao diplomatsku misiju najviše razine u okviru koje su Bogišićev pravni autoritet i diplomatska vještina bili izrazito važni za zaštitu interesa Crne Gore.

Ključne riječi: Baldo Bogišić, Rim, Crna Gora, Italija, diplomacija, bračni ugovor

Uvod

O Baldu Bogišiću (Cavtat, 1834. – Rijeka, 1908.), najznačajnijem hrvatskom pravnom znanstveniku i jednom od najvažnijih pravnika u europskoj pravnoj povijesti, napisani su mnogi radovi.¹ Njegovi znanstveni doprinosi u istraživanju prava i srodnih disciplina ostavili su dubok trag na razvoj pravne misli u Hrvatskoj, Crnoj Gori i drugim zemljama regije te su prepoznati u širem europskom kontekstu. Zbirka Baltazara Bogišića u Cavtatu (dalje: ZBB), kojom danas upravlja Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u okviru koje se čuvaju brojni Bogišićevi radovi i druga materijalna ostavština, predstavlja neiscrpan izvor za istraživanja različitih Bogišićevih doprinosa.

1 Više o Bogišiću i doprinosu pravnoj znanosti usp. Hodomir Sirotković, „Bogišićevi pravni prinosi“, *Ljetopis JAZU* 23 (1908.), 80-140; Stane Đivanović, *Baltazar Bogišić (1834-1908)* (Cavtat: Zbirka Baltazara Bogišića JAZU, 1985.); Josip Kregar *et al.* (ur.), *Bogišić i kultura sjećanja: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u prigodi stote godišnjice smrti Balda Bogišića* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2011.). Detaljan pregled bibliografije radova o Bogišiću usp. Zoran Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 1 (Podgorica: Udruženje pravnika Crne Gore, 2021.), 346-347.

Nakon završetka izrade *Opšteg imovinskog zakonika*², unatoč dobroj mirovini koja mu je bila zajamčena, Bogišić je na poziv crnogorskog kneza Nikole prihvatio funkciju crnogorskog ministra pravde kako bi kao sastavljač Zakonika jedno vrijeme nadzirao njegovu primjenu.³ Angažmanom u Crnoj Gori Bogišić je dobio priliku za ostvarenjem sna mnogih pravnih znanstvenika, najprije mogućnost da svoje temeljne ideje u svojstvu zakonopisca oživi kroz norme, a zatim da kao ministar pravde prati njihovu implementaciju. S druge strane, Crnogorci i sam knez Nikola u Bogišiću su dobili kvalitetnog pravnog savjetnika čija je podrška omogućila da u mnogim iskoracima i reformama slava Crne Gore i knez Nikola ostanu vječno upisani u povijest.

O međusobnoj vezanosti Bogišića i Kneza, veličini u živoj riječi i zapisima, nedavno je vrlo temeljito pisao Rašović.⁴ Zahvaljujući njihovoj profesionalnom i osobnom odnosu, Bogišić je bio uključen i u realizaciju nekoliko diplomatskih zadataka koji su relativno slabo istraženi. Osobito se izdvajaju angažmani u sklapanju brakova na crnogorskom dvoru. U arhivskom gradivu Bogišićeve zbirke pohranjeni su dragocjeni dokumenti koji svjedoče o ovim angažmanima među kojima se posebno ističe doprinos u procesu sklapanja braka između crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš i talijanskog prijestolonasljednika Viktora Emanuela III. Upravo je zaključenje ovog braka bio razlog Bogišićeve misije u Rimu u listopadu 1896. godine.

-
- 2 O Zakoniku i značaju za europsku pravnu povijest usp. Tomica Nikčević, „O naučnom metodu B. Bogišića i njegovoj raspravi Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori“, u: Baltazar Bogišić, *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori* (Beograd: SANU, 1967.), 1-31; Jelena Danilović, „Predgovor“, u: Baltazar Bogišić, *Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru i izabrana djela* (Beograd, Podgorica: Službeni glasnik, Unireks, 1998.), 7-40.
 - 3 Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 1, 321. Ugovor o stupanju Bogišića u crnogorsku službu usp. Jovan Bojović, „Stupanje Valtazara Bogišića u crnogorsku službu 1893. godine“, *Istorijski zapisi* 1 (1985.), 69. Op. a. Osim Bogišića funkciju ministra pravde u Crnoj Gori obavljali su i Dubrovčani: Lujo Vojnović, koji je bio i tajnik kneza Nikole, opunomoćenik u Vatikanu u doba tzv. svetojeronimske krize 1901. godine i predstavnik Crne Gore na Mirovnoj konferenciji u Londonu 1913. godine, te Stjepo Knežević. Usp. Nikola Tolja, *Dubrovački Srbi katolici. Istine i zablude* (Dubrovnik: vl. naklada, 2011.), 317; Stjepan Matković, „Lujo Vojnović u službi Knjaza i Kralja Nikole“, *Istorijski zapisi* 4 (2010.), 177-189; Zoran Grijak, „Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Lujo Vojnović kao povijesni izvor. I. dio (1885. – 1892.)“, *Povijesni prilozi* 63 (2022.), 248.
 - 4 Usp. Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 1, 9 *et seq.* U samom Ukazu o OIZ iskazana je zahvalnost prema Bogišićevu radu: „Nama je za rukom pošlo, te našosmo, ovome ogromnu i u mnogomu obziru vrlo mučnu preduzeću, čovjeka i umom, i naukom, i energijom, i odanošću potpuno dostatna, u osnovi redovnog profesora Odeskog univerziteta, pravog državnog savjetnika g. dr. B. Bogišića, sina susjedne nam dične dubrovačke oblasti. Njemu je u Bogu počivši Imperator Aleksandar II premilostivo zapovidio da ovu radnju lično na se primi, a Njegovo Veličanstvo Aleksandar III, da je nastavi i dovrši.“ (Ukaz kneza Nikole Petrovića, u: *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru* (Cetinje: Državna štamparija, 1888.), III-IV.

Ranije smo ukazali na značaj objave dijela gradiva koje svjedoči o ovoj državno-pravnoj i diplomatskoj ulozi Bogišića.⁵ U skladu s tim, a na temelju dijela izvornog gradiva iz ZBB-a koje je objavio Rašović, ali i drugih dostupnih, do sada neobjavljenih izvora, u nastavku ćemo nastojati što potpunije raščlaniti Bogišićevu ulogu u misiji na rimskom dvoru.⁶

Upute kneza Nikole za misiju na Kvirinalu

Baldo Bogišić i Božo Petrović Njegoš⁷ službeno su opunomoćeni u rujnu 1896. godine kako bi u Rimu, u ime kneza Nikole, pregovarali o točkama, klauzulama i uvjetima u okviru bračnog ugovora princeze Jelene i princa Viktora Emanuela III.

U Bogišićevu gradivu u okviru ZBB-a nalazi se sadržaj punomoći napisane na francuskom jeziku datirane na dan 18. rujna 1896. godine (Fotografija 1).⁸ Budući da ovaj dokument ne sadrži potpis i pečat, pretpostavljamo kako je u pitanju podložak punomoći koji je osobno sastavio Bogišić. U okviru dokumenta stoji kako je knez Nikola uvjeren da „gospoda Božidar Petrović Njegoš, predsjednik našeg Državnog vijeća, državni ministar, nositelj Velikog križa više visokih redova i dr. Baltazar Bogišić, naš ministar pravde, sadašnji državni savjetnik za vjeru, nositelj Velikog križa više visokih redova, članovi više akademskih institucija, učeni i savjesni, te ispunjavaju sve potrebne kvalitete. Dajemo im ovlaštenje da budu naši predstavnici u sklapanju ovog braka i dodajemo im punomoć da djeluju u naše ime. Bilo u Rimu ili drugdje, navedeni predstavnici su ovlašteni da pregovaraju s opunomoćenicima Njegovog Veličanstva Kralja Italije o svim točkama, klauzulama i uvjetima koji se odnose na ovaj ugovor, da utvrde međusobno dogovorene uvjete u okviru granica definiranih našim uputama, da zaključe ugovor u cijelosti i da djeluju, sastavljajući službeni akt s punom pravnom snagom u naše ime. Mi, sa svoje strane, obvezujemo se potpisati i ratificirati sve ono što naši prethodno navedeni opunomoćenici budu

5 Zoran Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 2 (Podgorica: Udruženje pravnik Crne Gore, 2021.), 243 *et seq.* Značaj ovih pitanja prepoznali smo u recenziji knjige, usp. Mirza Hebib, „Zoran P. Rašović, Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić, knj. I-IV. Podgorica: Udruženje pravnik Crne Gore, 2021., 2600 str.“, *Vjesnik dalmatinskih arhiva* 4 (2023.), 409-410.

6 Op. a. Cijeli proces zaruka i zaključenja braka bio je obilježen poštivanjem propisanih ili uobičajnih diplomatskih praksi. Detaljnije o diplomatskim protokolima i značaju ceremonijala usp. John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa* (Zagreb: Mate, 2004.), xxv.

7 Više o Božidaru Petroviću Njegošu usp. Đorđe Borozan (ur.), *Leksikon diplomatije Crne Gore* (Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2022.), 545.

8 Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (dalje: HAZU), ZBB, Fond Baltazara Bogišića, XII, 8. *Nacrt punomoći Božidaru Petroviću Njegošu i dr. Baltazaru Bogišiću.*

dogovorili i utvrdili. U dokaz toga, naredili smo da ovaj dokument bude ovjeren državnim pečatom.⁹

U ZBB-u dostupan je nedatirani dokument naziva *Uputstvo za Gospodu: V. Boža Petrovića, ministra, Predsjednika državnog Savjeta, i Dra V. Bogišića, Ministra Pravde i Drž. Savjetnika, koji idu u Rim, kao moji opunomoćenici, da se sastanu sa delegatima Nj. V. Kralja Italijanskoga, te s njima da uglave sve uvjete koji će ući u ugovor braka moje mile Kćerke, Nj. V. Gospode Knjaginice Jelene, s Nj. Kr. V. Napuljskim Knjazom, Viktorom Emanuelom Savojskim*.¹⁰

Predmetno *Uputstvo* predstavlja predložak sačinjen na temelju bračnog ugovora princeze Milice potpisanoga 1889. godine u Sankt Peterburgu.¹¹ Dokument je pripremljen s namjerom da opunomoćenici Bogišić i Petrović budu što efikasniji u svojim pregovorima na susretu s delegatima kralja Italije kako bi dogovorili sve uvjete koji će biti sadržani u bračnom ugovoru. Izrada ovakvih dokumenata koji služe za pripremu ili kao predložak za određene pravne akte u nastanku uobičajena je pojava iz koje opunomoćenici stječu okvir i granice za svoje postupanje, što svakako povećava vjerojatnost uspjeha u okviru diplomatskih misija.¹²

U dokumentu se jasno vidi značaj ovog braka i za osobne i za političke i diplomatske ciljeve Crne Gore.¹³ U uvodu *Uputstva* Knez je izrazio potrebu za temeljitom pripremom u vezi s pregovorima za zaključenje bračnog ugovora, s obzirom na to da je u pitanju prvi put da „odiva iz našeg Knjaževskog Doma ulazi u Zapadni vladarski Dom, gdje su običaji, vjera, uslovi života, državno ustrojstvo, istorički razviti, uspomene, predanja veoma različni od naših, preporučujem Vam naitoplije, da u pregovorima budete veoma smotreni, oprezni i promišljeni; da svako pitanje koje se bude ovoga posla ticalo izučavate pažljivo, ozbiljno, temeljito i sa svake moguće strane“. Također, ukazuje na to kako bi bilo bolje da talijanski izaslanici pripreme nacrt ugovora jer je „lakše kritiku praviti nego li sam sastavak, nego i za to, što ćete na taj način od prve zapaziti sva mjesta koja će trebati da se dopune ili poprave.

9 Isto.

10 HAZU, ZBB, XII, 8. *Uputstvo za Gospodu: V. Boža Petrovića, ministra, Predsjednika državnog Savjeta, i Dra V. Bogišića, Ministra Pravde i Drž. Savjetnika* (Zoran Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 2, 264-268) (dalje: *Uputstvo*).

11 Narodni muzej Crne Gore, *Bračni ugovor princeze Milice* (Isto, 305-308).

12 John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa*, 14.

13 O Crnoj Gori i njezinu položaju u ovom razdoblju usp. Jovan Bojović, „Uvodne napomene o Crnoj Gori u međunarodnim odnosima“, u: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*, (ur.) Jovan Bojović (Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore, 1984.), 7-14; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres* (Cetinje: Obod, 1979.); Slavko Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici: 1861-1923*. (Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2019.); Živko Andrijašević, *Vojvoda Gavro Vuković, ministar inostranih poslova Knjaževine Crne Gore. Duke Gavro Vuković, Minister of Foreign Affairs Principality of Montenegro* (Podgorica: Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore, 2017.).

Osim toga, oni, naravno, bolje znadu mjestne forme nepravâ.¹⁴ Sve u svemu, već u okviru ovih uvodnih napomena ukazuje im na političku težinu i značaj koji pridaje braku kao i očekivanja da kao opunomoćenici postignu uspjeh u pregovorima.

Zaključenje ovog braka predstavljalo je strateški važno državno pitanje. Najizazovnije političko pitanje u vezi sa zaključenjem braka bilo je promjena vjere princeze Jelene.¹⁵ Knez je bio svjestan kako princeza Jelena kao buduća talijanska kraljica mora primiti katoličku vjeru kojoj pripada kraljevska obitelj i gotovo cijeli talijanski narod. Naznačava im kako je za njega njezina konverzija „golema žrtva“, ali da je svjestan neophodnosti tog čina. Ipak, preporučuje im da se pobrinu, ako ovo pitanje bude predmet ugovora, da „akt toga prijelaza biti što prostiji i neuvredljiv za našu narodnu vjeru. Bilo bi najbolje kad bi se moglo izraditi da se prijelaz svrši prostim potpisom osobito za to sastavljene reversale, zašto ima već i precedenat.“¹⁶

U vezi s vremenom i mjestom vjenčanja knez Nikola navodi da će se vjenčanje održati u Rimu, a vrijeme će biti određeno između 20. i 30. listopada 1896. godine. Također, ako bi se dogodila neka smrt koja bi donijela potrebu za domaćom žalosti, dan vjenčanja odredio bi se tako da prođe najmanje šest tjedana od dana smrti, iznimno uz suspenziju službene žalosti na nekoliko dana. S lijeve strane ove odredbe Bogišić je zabilježio: „Rim 24/12. oktobra“, očigledno ukazujući na precizan datum održavanja vjenčanja, prema gregorijanskom i julijanskom kalendaru.¹⁷

Prijedlozi kneza Nikole predstavljaju okvirni sadržaj nacrtu bračnog ugovora. Stoji kako bi u prvom članku moglo stajati izričito pristajanje kneza Nikole kao oca da daje kćer Jelenu, s njezinom slobodnom i potpunom voljom, za punopravnu i zakonitu suprugu Nj. K. V. princa Napuljskog, nasljednika talijanske krune, Viktora Emanuela (*Vittorio Emanuele Ferdinando – Maria Gennaro*), jedinog sina talijanskog kralja Umberta I. U okviru istog članka trebalo bi stajati izričito obećanje princa kako će Jelenu uzeti za punopravnu i zakonitu suprugu, odnoseći se

14 *Uputstvo*.

15 Op. a. Čin konverzije princeze u katoličku vjeru bit će izvršen na jahti *Savoia* u Bariju. Gavro Vuković, crnogorski ministar vanjskih poslova, svjedok konverzije, o činu konverzije zapisao je: „Na jednom stolu pokrivenom zlatnim zastiračem, sa okrajcima u porfiru i velikim zlatnim kitama na okrajcima, bijaše postavljen krst i jevangelijske. Na poziv patrijarha, princeza Jelena pristupila je k ambulantom oltaru i kleknula, na purpurnom kušinu, pri stolu. Patrijarh pročitao je niskim glasom izvjesnu molitvu. Dao je princezi da pročita vjeruju na italijanskom jeziku, štampano u jednom egzemplaru. Pročitala ga je glasno i kuražno i na istom egzemplaru stavila svojeručni potpis. Stavila je ruku na jevangelijske, položila zakletvu, povtoravajući neke riječi, koje je patrijarh pred njom izgovorio. Poljubila je krst i jevangelijske i prekrstila se nekoliko puta po latinski. Pravo reći, mada je ceremonija bila u najprostijem obliku, ali sami njen smisao je imponirao.“ (Gavro Vuković, *Memoari*, knj. 2 (Cetinje: Obod, 1996.), 534). Detaljnije o udaji i životu kraljice Jelene usp. Luciano Regolo, *La regina Elena. Una vita all'insegna dell'amore* (Milano: Ares, 2024.).

16 *Uputstvo*.

17 *Isto*.

prema njoj s poštovanjem i ljubavi, kao svojoj supruzi, kao i obećanje kralja i kraljice talijanske kako će prema njoj imati poštovanje i ljubav, kao prema budućoj nevjesti, koje joj kao takvoj i pristaju. U drugom članku trebalo bi stajati mjesto i vrijeme vjenčanja, a Bogišić na margini bilježi: *Rim*. Ispod je vidljivo prekríženo pitanje u vezi s imenom crkve i osobama koje će biti nazočne na vjenčanju.¹⁸

Treći članak trebao bi regulirati pitanje miraza (prćije, dote) princeze Jelene. Bitno je naznačiti tko će dati miraz – hoće li to biti talijanski kralj, jednako kao što je ruski car dao princezi Milici¹⁹, gdje će biti deponiran i hoće li doživotno primati dohotke od glavnice miraza. Četvrti je članak prekrížjen, a govori o tzv. ruhu, odnosno imovini koju princeza dobiva od roditelja. U okviru petog članka naznačeno je pitanje o tome hoće li princ odrediti budućoj supruzi određenu glavnica kao dar, uz napomenu da je veliki knez Petar Nikolajevič odredio princezi Milici 50.000 rubalja.²⁰ Stoji naznaka da, ako se takva glavnica odredi, treba biti utvrđeno mjesto deponiranja novca i način na koji će princeza Jelena primati dohotke od te glavnice. Šesti članak trebao bi regulirati svakodnevne troškove princeze Jelene, uključujući i regulaciju troškova osoba koje će biti u njezinoj službi (osobna posluga). Stoji naznaka kako princeza Milica ima 20.000 rubalja godišnje u ovu svrhu.²¹ Također, ovdje stoji (uz Bogišićevu naznaku *kao napomena*) kako bi trebalo razmotriti troškove u dvoru u kojemu će stanovati kao buduća nasljednica talijanske krune.²²

U okviru sedmog članka trebalo je regulirati situaciju za slučaj smrti princa Viktora Emanuela III. za života princeze Jelene, a prije nasljedstva krune talijanske. S tim u vezi naznačeno je da princeza Jelena, dok ne stupi u novi brak i ne ode iz Italije bez kraljeva pristanka, ima primati cjelokupan dohodak koji je imala kao zakonita supruga. U slučaju preudaje i odlaska iz Italije trebala bi imati pravo primati barem jedan dio tog dohotka, uz napomenu da je princezi Milici u Rusiji utvrđeno primanje jedne trećine propisanog dohotka. Bogišić je kao napomenu i ključni argument u vezi s ovim naznačio: „U ovom slučaju bi trebalo uzet u obzir veliku žrtvu učinjenu Knjaginicom Jelenom u promjeni vjere.“²³

U skladu s naznačenim, u osmom članku trebalo bi regulirati pitanje zadržavanja privatne imovine i iznosa naknada iz prethodnih članaka. Iznosima utvrđenima u okviru trećeg i petog članka trebala bi slobodno raspolagati i od njih primati dohotke, dok bi novcem iz šestog članka trebala moći ograničeno raspolagati ako

18 *Isto*.

19 Usp. Narodni muzej Crne Gore, *Bračni ugovor princeze Milice* (Zoran Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, knj. 2, 306).

20 *Isto*, 306-307.

21 *Isto*, 307.

22 *Uputstvo*.

23 *Isto*.

bude imala djece, i to oporukom u njihovu korist. U devetom članku stoji kako bi joj palača u kojoj bi do tada živjela ostala na uživanje, a troškove će pokrivati talijanski kralj koji bi se starao i o uzdržavanju i odgoju njezine djece. U vezi s ovim člankom stoji Bogišićeva napomena: „Ovde da se obrati pažnja.“ Deseti članak je prekrizhen, a u njemu stoji kako bi trebalo regulirati da, ako bi princeza Jelena postala udovicom kao kraljica talijanska, treba imati sva prava kraljice udovice „na osnovu pravila i naredjenja domaćeg zakona Savojskog vladarskog Doma ili Ustava Italijanske Kraljevine“.²⁴

U okviru jedanaestog članka trebalo bi biti regulirano kako princeza Jelena i njezina djeca imaju pravo nasljedstva kao i sva druga djeca vladajućeg kneza Nikole, u jednakom dijelu kao i ostala djeca, uz prekrizhen nastavak kako se podrazumijeva da Knez na temelju oporuke može i drukčije rasporediti imovinu. U vezi s tim u dvanaestom članku stoji kako potomci iz ovog braka ne mogu, samo po sebi, imati nikakvo pravo nasljedstva: ni imetka vladarske kuće Crne Gore ni politička ili vladarska prava u Crnoj Gori.²⁵

Na kraju se nalaze i *Završne opaske*. U njima stoji kako se članci i odredbe bračnog ugovora V. K. Milice ne mogu uzimati kao isključiv obrazac ovog ugovora, i to iz dvaju razloga: a) najprije s ruskim carskim domom ugovor je sklopljen kao sa “starim znalcima”, ljudima iz gotovo iste obitelji, gdje se nije moralo sve precizno ugovarati jer zbog bliskosti mogu preciznije praviti dopune i prepravke, ako bi zatrebalo; b) ruski carski dom ima potpunu slobodu kod kreiranja ovakvih ugovora, što nije slučaj na Zapadu gdje su i same kraljevske obitelji ograničene i podvrgnute različitim oblicima kontrole i utjecaju „predstavljajnih elemenata“. Ovo je neophodno imati pri pisanju ugovornih odredbi. Dalje stoji napomena kako se prije izrade ugovora treba proučiti talijansko obiteljsko i nasljedno pravo prema Građanskom zakoniku, isto to pravo prema odredbama i običajima Savojske kuće, kao i razlike između njihova i općeg prava reguliranoga Zakonikom, te utjecaj Parlamenta na obiteljske odnose vladarskog doma u Italiji. Završna napomena naznačena budućim opunomoćenicima tiče se brige o šiframa za korespondenciju.²⁶

Izloženo *Uputstvo* za pregovore o braku princeze Jelene i princa Viktora Emanuela III. dokument je od velikog političkog i diplomatskog značaja. Knez Nikola kao predstavnik jedne od ugovornih strana svjestan je kako ovaj brak nije samo privatni čin već strateški potez koji će pridonijeti jačanju međunarodnih odnosa i boljem pozicioniranju Crne Gore na europskoj političkoj sceni. Poseban značaj pridaje se činjenici da je ovo prvi put da jedna crnogorska princeza ulazi u zapadnoeuropsku kraljevsku dinastiju, što zahtijeva izrazitu pažnju i oprez pri pregovo-

24 Isto.

25 Isto.

26 Isto.

rima. On stoga i sačinjava iscrpne smjernice svojim opunomoćenicima Bogišiću i Petroviću kako bi bio siguran da će pregovori biti temeljiti i precizni, uz pomno razmatranje svih aspekata sporazuma. Iako u pripremama pregovarači koriste ugovor o braku princeze Milice i ruskog carskog doma, jasno im je naznačeno kako on ne može služiti kao izravni model za brak na talijanskom dvoru zbog velikih razlika u obiteljskim odnosima prema stranama ugovornicama, ali i zbog prava i običaja.

Knez inzistira na temeljitoj pripremi i pažljivom proučavanju svih elemenata budućeg ugovora, s naglaskom na razlike između Crne Gore i Italije u pogledu kulture i religije, osobito pravnih normi i državnog ustroja. Preporuča im da dopuste talijanskoj strani da prva sastavi nacrt ugovora kako bi odmah mogla prepoznati eventualne manjkavosti i sporne točke vodeći se taktičkim oprezom pri pisanju kritika na talijanske prijedloge. U odnosu na konverziju princeze na katoličku vjeru, unatoč velikoj žrtvi Knez je svjestan neizbježnosti te nalaže da pokušaju osigurati da čin prijelaza na katoličanstvo bude proveden što jednostavnije, uz što manje neugodnosti i uvreda za crnogorsku stranu i pravoslavnu vjeru. *Uputstvo* također sadrži precizne smjernice o financijskim i pravnim aspektima braka kako bi se osigurala materijalna sigurnost princeze Jelene. „Žrtvu” vezanu uz konverziju Bogišić vidi kao jedan od argumenta koji se može iskoristiti za precizniju regulaciju i osiguravanje boljih uvjeta života princeze u slučaju viduiteta. U ovom *Uputstvu* navodi se da potomci iz ovog braka ne mogu imati nikakva politička ili vladarska prava u Crnoj Gori, ali to pitanje nije dovoljno razrađeno, što će svakako biti jedno od ključnih pitanja u procesu pripreme bračnog ugovora. U svakom slučaju, jasno uočavamo kako su dinastički brakovi u ovom razdoblju puno više od privatnih obiteljskih odluka. *Uputstvo* potvrđuje kako se u Crnoj Gori pažljivo razmišljalo o pregovorima koji će biti vođeni radi postizanja najboljih mogućih uvjeta za princezu Jelenu, poštujući pravne i političke norme zapadne Europe, ali pazeći na sigurnost i dostojanstvo Crne Gore.

Bogišićeve bilješke iz diplomatske misije u Rimu

Pripreme za odlazak u Rim

Neposredno pred put u Rim Bogišić i Petrović sastali su se s knezom Nikolom. Sastanak je održan na Cetinju 4. listopada 1896. godine. S ovog sastanka Bogišić je pribilježio nekoliko napomena. Stoji kako će princeza Jelena imati nasljedno pravo na očinstvo (odnosno privatno imanje), ali ni ona ni njezini potomci nemaju nikakva vladarska ili politička prava u Crnoj Gori. U okviru bilježaka s ovog sastanka Bogišić spominje ideju prethodnog vjenčanja u pravoslavnoj crkvi prije nego

princaza Jelena ode u Italiju gdje će se kasnije obaviti konverzija i vjenčanje po katoličkom obredu. Piše kako ga je Knez zamolio da sačini nacrt pisma papi kako ne bi pravio problem u vezi s održavanjem prvog vjenčanja u pravoslavnoj crkvi prije nego princaza ode iz Crne Gore. No, budući da Bogišić nije imao vremena za to, odlučio je kako će zamoliti da navedeni nacrt sačini fra Šimun Milinović, barski biskup²⁷, koji je trebao sutradan doći na Cetinje.²⁸ Posljednja Bogišićeva bilješka s ovog sastanka jest da se o konverziji i vjenčanju u crkvi ne govori jer je to već uređeno između kneza i kralja.²⁹

Boravak u Rimu

Bogišić je s Božom Petrovićem stigao u Rim 7. listopada 1896. godine. Za vrijeme boravka u Rimu temeljito je vodio dnevnik i bilješke što nam predstavlja dragocjen izvor za saznanje o činjenicama iz ove misije.³⁰ O njihovu odlasku u Rim crnogorska javnost obaviještena je u *Glasu Crnogorca*.³¹ Ovakvi odlasci ministara u inozemstvo bili su rijetkost, što je svakako jedan od elemenata koji potvrđuju značaj ove misije i povjerenog im zadatka.

Artieri u svojoj knjizi spominje dolazak crnogorskih predstavnika u Rim radi potpisivanja ugovora. Navodi kako su predstavnici bili Petrović Njegoš, predsjednik Vlade i *Bacical*, ministar pravde i vjere na dvoru u Cetinju (jasno je kako je u pitanju omaška i kako se misli na Bogišića). Navodi kako su u pitanju bili skromni ljudi koje je dočekaio Raffaele Lombardini, generalni direktor kraljevske kuće Italije.³² Artieri spominje i kako su crnogorski predstavnici pri dolasku u Rim donijeli interesantne poklone za kraljevsku obitelj, među kojima je bila i skladba koju je skladao crnogorski prijestolonasljednik Danilo.³³

27 O Konkordatu i odnosu Crne Gore s Katoličkom crkvom usp. Šerbo Rastoder, „Konkordat između Crne Gore i Vatikana 1886. godine s posebnim osvrtom na položaj Albanaca katolika“, u: *Krishterimi ndër Shqiptarë. Simpozium ndërkombëtar, Tiranë, 16–19 nëntor 1999.*, (ur.), Nikë Ukgjini, Willy Kamsi, Romeo Gurakuqi (Skadar: Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, 2000.), 250-267.

28 HAZU, ZBB, XII, 8. *Bogišićev dnevnik* (Zoran Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 2, 262-281) (dalje: *Bogišićev dnevnik*).

29 Renato Barneski, *Jelena Savojska* (Beograd: Novo delo, 1988.), 124-125 (op. a. talijanski original knjige usp. Renato Barneschi, *Elena di Savoia. Storia e segreti di un matrimonio reale* (Milano: Rusconi, 1986.); Vuković, *Memoari*, knj. 2, 526-527.

30 *Bogišićev dnevnik*.

31 *Glas Crnogorca* 40, 28. rujna 1896., 3.

32 Op. a. Bogišić je koristio reklamne notese *Grand hotela* za zapisivanje bilježaka tijekom boravka u Rimu.

33 Giovanni Artieri, Paolo Cacace, *Elena e Vittorio. Mezzo secolo di regno tra storia e diplomazia* (Milano: Luni, 1999.), 58.

Bogišić u dnevniku piše kako su on i Petrović stigli u Rim u srijedu 7. listopada u poslijepodnevni satima i da ih je dočekaao gospodin Lombardini. Dočekalo ih je i nekoliko radoznalih novinara koji su već iste večeri izvještavali o njihovu dolasku pišući među ostalim kako su bili skromno odjeveni (*vestiti modestamente*).³⁴ Lombardini ih je dvorskim kolima, ustupajući im *časnija mjesta*, doveo do *Grand hotela* (na današnjem Trgu Republike, op. a.) i smjestio u vrlo raskošan apartman.³⁵ Na raspolaganju su imali dvoje dvorskih sluga i kola. Takva gostoljubivost, kao i razmjena darova, priznanja i organizacije različitih svečanosti, dio su šireg diplomatskog protokola kod susreta na najvišoj razini, kojim se iskazuju međusobna naklonost i poštovanje.³⁶

Istog dana Bogišić i Petrović u Ministarstvu vanjskih poslova, na Kvirinalu, u *Palazzo della Consulta*, susreli su se s markizom Viscontijem Venostom³⁷, ministrom vanjskih poslova Kraljevine Italije i vitezom Giacomom Giuseppeom Costom³⁸, ministrom pravde Kraljevine Italije. U okviru sastanka razgovarali su na francuskom jeziku jer Petrović nije toliko dobro govorio talijanski. Na sastanku im je uručen prvi Nacrt bračnog ugovora na talijanskom jeziku, uz plan da se sutra sastanu kako bi otpočeli pregovore o njegovu sadržaju. Iste večeri Petrović je telegramom pisao knezu Nikoli i izvijestio ga o dolasku u Rim.³⁹

Uz opće sposobnosti pregovarača, uključujući znanja, vještine, osobnost i ćud, adekvatna priprema svakako je jedan od najvažnijih elemenata za uspješno vođenje pregovora.⁴⁰ Tako je već sljedećeg dana (četvrtak, 8. listopada) Bogišić počeo čitati *Codice civile* i *Statuto albertino*, ispisujući članke koji bi mogli biti relevantni za proces pregovora. Iako je postojao plan da tog dana razgovaraju o konkretnim pitanjima i odredbama Nacrta ugovora, do toga ipak nije došlo. Opisujući taj dan, Bogišić piše kako su se protokolarno susreli gotovo sa svim talijanskim ministrima⁴¹, a nakon toga opušteno šetali do vile *Borghese*. Tijekom dana Bogišića je u *Grand hotelu* posjetio i njegov bivši profesor Srehel, u to doba ravnatelj *dell' Istituto austriaco degli studi storici*.⁴²

Na temelju Nacrta ugovora koji su dobili od talijanskih ministara Petrović je poslao novi šifrirani telegram knezu Nikoli u kojem je naznačio: „Kontrat kratak.

34 *Bogišićev dnevnik*.

35 O rasporedu sjedenja u kočiji u skladu s diplomatskim protokolom usp. John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa*, 65.

36 *Isto*, 14.

37 Više usp. „Visconti-Venosta, Emilio“, *Enciclopedia Italiana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. https://www.treccani.it/enciclopedia/emilio-visconti-venosta_%28Enciclopedia-Italiana%29/

38 Više usp. Francesco Argan, Paolo Bavazzano, *Giacomo Costa e la Ovada della seconda metà dell'ottocento* (Ovada: Memorie dell'Accademia Urbense, 1997.), IX *et seq.*

39 *Bogišićev dnevnik*.

40 John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa*, 9.

41 Takvi prijemi predstavljaju sastavni dio diplomatskog protokola usp. *Isto*, 151-152.

42 *Bogišićev dnevnik*.

Budućnost vjerenice u slučaju udovstva osigurana, gotovo onako ko u ruskom. Ne zbori o prćiji Vašoj ni određenu od nasljednih prava.“ Istog dana Bogišić i Petrović dobili su šifrirani telegram iz Crne Gore, koji je bio jako dug i čiji su sadržaj nastojali dešifrirati do kasno u noć. Ključni sadržaj tog telegrama prema Bogišićevu zapisu bio je: „Primitite onako kako je, t. j. ne govoriti ni o prćiji ni o određenju od nasljedstva na presto.“⁴³

Uskoro su Petrović i Bogišić primili i novu naredbu u formi šifriranog telegrama u okviru koje je stajalo da Petrović mora otići u Monzu ili u drugo mjesto gdje se trenutno nalazi kralj te mu objasniti potrebu „jedne koncesije a to je da u istoj crkvi gdje će vjenčanje biti bude i primanje vere, ali poslije vjenčanja, i to radi političkih uzroka“. U vezi s ovim Bogišić je zapisao: „Mi bijasmo uvjereni da će to teško biti postići posto je Knjaz sve bezuvjetno primio (ranije prihvatio, op. a.), ali ja pridadoh da se predlog razbije na dvoje: 1) da se traži vjenčanje religiozno prije primanja vjere; 2) ako to ne bude moguće da se traži da bar vjenčanje civilno bude prije primanja vjere.“ Kao kneževi povjerenici i pregovarači bili su svjesni kako teško mogu postići ovaj knežev zahtjev. Također, Petroviću se žurilo da čim prije završe konačni Nacrt ugovora jer se želio vratiti na Cetinje kako bi sa zaručnicima, Knezom i svatovima ponovno došao u Rim na vjenčanje. Bogišić se nije slagao da se pregovori odvijaju brzo i smatrao je da svim pitanjima moraju pristupati sistematično i pripremljeno. U vezi s tim zapisao je kako se „uslijed toga zagrijah, te pade i po koja opora riječ“⁴⁴.

Bogišićeva planirana priprema uključivala je: a) proučavanje talijanskog obiteljskog i nasljednog prava prema *Codice civile*; b) analizu *Statuto albertino*; c) analizu kućnih zakona obitelji Savoja; d) uvid (ako bude moguće) u neke prethodne ugovore princeza koje su se udale u Savojsku kuću; e) obradu sadržaja iz ugovora princeze Milice, koji je relevantan za kreiranje ugovora princeze Jelene. U *Bilješkama o ugovoru bračnom crnogorskom i italijanskom* zapisao je kako je odmah na Cetinju, kad je saznao za ovaj angažman, predložio da ode u Dubrovnik na nekoliko dana kako bi se pripremao, proučio *Codice civile italiano* i *Statuto albertino* jer ništa od toga nije mogao pronaći na Cetinju. Ovaj odlazak nije mu odobren zbog čega je priprema ostala za Rim i razdoblje neposredno prije pregovora. Piše kako je zato morao proučavati talijansko pravo dan i pol do kasno u noć, kako bi uz sve posjete i formalnosti uspio biti koliko-toliko pripremljen za pregovore.⁴⁵

Nakon primitka posljednjeg telegrama i kneževih naredbi Bogišić procjenjuje kako će sustavna analiza kakvu je planirao biti gotovo nemoguća. Osim toga,

43 *Isto.*

44 *Isto.*

45 HAZU, ZBB, XII, 8. *Bilješke o ugovoru bračnom crnogorskom i italijanskom* (Zoran Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 2, 281–283).

Petrović jako požuruje proces kako bi se čim prije vratio na Cetinje, a od njega se traži da se susretne i s kraljem koji je u to doba u Monzi, sve kako bi ponovno razgovarali o konverziji. Petrović je predlagao da se već sutradan sjedne s talijanskim delegatima kako bi se finalizirao Nacrt ugovora, čemu se Bogišić protivio procjenjujući kako na takav sastanak ne mogu ići nepripremljeni, a on za jedan dan ne može stići proučiti ni stavke a) i b) iz planirane pripreme. Ističe kako najveći problem ima s analizom kućnih zakona obitelji Savoja. Za njih su mu rekli da ih nema, već da se primjenjuju običaji, na što on sebi bilježi: „Ali gdje naći običaje? Jesu li gdje zapisani? Niko ne zna!“⁴⁶

U Bogišićevu notesu stoji nekoliko bilježaka u vezi s izradom ugovora. Zapisao je sebi kako u ovom ugovoru moraju dodati neke članke kojih u ruskom obrascu nisu imali jer su se tamo činili gotovo *en famille*. Bilježi sebi dva pitanja: a) *Renonciation réciproque o la succession tant du droit prive qu' au droit public* (uzajamno odricanje od nasljedstva u privatnom i javnom pravu); b) *Clause concernant al changement du religion, avec une condition quent an temps* (klauzula o promjeni vjere, uz vremenski uvjet).⁴⁷

U petak 9. listopada Petrović je inzistirao da pregovori s talijanskim delegatima odmah započnu. Procijenio je kako je nacrt ugovora dobar, da mu nisu potrebne izmjene i da je koristan za princezu Jelenu. Naglasio je kako „glavno je, kao što i sami kazaste, da ona bude imala djece, pa će sve dobro biti“. Bogišić je zabilježio svoja promišljanja u vezi s tim. Kao pravnik gledao je dalje: bude li djece, situacija je jednostavna, no mora se razmišljati i o situaciji u kojoj ne bi bilo djece. Smatrao je kako su dužni i u toj situaciji osigurati princezi sigurnu budućnost. Petrović je, kao i većina na Cetinju, smatrao da je ugovor samo formalnost i kako nema prostora da ulaze u dublja pitanja. Zamolio je Bogišića da ne vodi posebne diskusije jer je Nacrt ugovora sasvim dobar, kao i da ne daje posebne prijedloge koji bi pokazali neko nepouzdanje s crnogorske strane. Tako su već ujutro otišli u Ministarstvo vanjskih poslova, no zbog nemogućnosti ministra pravde da nazoči sastanku, pomakli su sastanak za poslijepodnevne sate.⁴⁸

Na poslijepodnevnom sastanku razmijenjene su punomoći i otvoren sastanak, a Bogišić je, uzimajući u obzir da nema pisanih zakona Savojske kuće, zamolio ministra Costu da im omogući uvid u neki bračni ugovor iz Savojske kuće. Ministar Costa naložio je da se izvadi ugovor kraljice Margarite i pročita prisutnima. Odmah je primijećena velika razlika u određenju miraza i *donatio ante nuptias* u odnosu na ono što je predloženo za princezu Jelenu. U ugovoru kraljice Margarite stajalo je kako joj se određuje: „a) sa strane države 500.000 lira prćije (miraza); b)

46 *Bogišićev dnevnik*.

47 HAZU, ZBB, XII, 8. *Bogišićev notes* (Zoran Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 2, 281).

48 *Bogišićev dnevnik*.

sa strane oca Nasljednikova 300.000; c) sa strane samog nasljednika tj. samoga Kralja 300.000.“ S druge strane, princezi Jeleni člankom 2. Nacrta ugovora bilo je naznačeno ukupno 100.000 lira. Budući da knez Nikola nije dao nikakav miraz za princezu, ovih 100.000 lira bilo je predloženo na puno raspolaganje. Bogišić nije baš bio zadovoljan ovakvom odredbom, ali nije imao prostora za posebne pregovore. Sebi je naznačio kako je šteta što se nisu pravovremeno analizirali bračni ugovori Savojske kuće jer bi onda u pogledu ovih iznosa bili puno bolje pripremljeni.⁴⁹

Što se tiče članka 1. Nacrta ugovora, on je označavao obećanje ženidbe. Bilo je čudno da nije bilo govora o promjeni vjere. Stajalo je kako će „vjenčanje biti *a norme delle legge civile Italiana, e con rito religioso cattolico*“, što prema Bogišićevu zapažanju nije nužno uključivalo promjenu vjere. S tim u vezi Bogišić je postavio pitanje ministru Costi održava li se u Italiji prvo civilno pa vjersko vjenčanje, kako je npr. u Francuskoj bilo određeno zakonom. Na to mu je Costa odgovorio kako to nije zakonski regulirano, ali tako u praksi uvijek biva. Osim toga, Bogišić u vezi s ovim člankom zapaža kako se kao ugovorne strane javljaju samo kralj Italije i knez Crne Gore, bez spomena majki, kraljice Margarite i kneginje Milene, kako je to npr. bilo naznačeno u ruskom predlošku ugovora princeze Milice. U vezi s ovim bilježi kako je ovo izraženiji utjecaj rimskog prava prema kojemu je tutor samo otac, dok se majka juridički ne miješa u ova pitanja, pa ovo nije problematizirao.⁵⁰

Člankom 2. Nacrta ugovora bilo je regulirano darivanje princeze od talijanskog kralja u iznosu od 100.000 lira, koje po svojoj prirodi odgovara *donatio propter nuptias*,⁵¹ dok je članak 3. Nacrta ugovora predstavljao opću odredbu kojom je kralj preuzimao troškove dvora i kuće jer princ Viktor Emanuel III. nije imao garantirane godišnje prihode.⁵² O ovim odredbama nisu se vodili pregovori.

Člankom 4. Nacrta ugovora reguliran je bio godišnji dohodak princeze od 50.000 lira. U vezi s ovim Bogišić je zapazio kako ne postoje garancije za isplatu ovog dohotka jer je naznačeno kako ga isplaćuje princ koji pak nema garantirane godišnje prihode. S ovim u vezi zahtijevale su se dopune, pa je u prethodni članak uvršteno „*compresa anche l'annuo assegno cotate all'articolo seguente*“, a u ovaj članak „*delle somme che il principe ha riguardo all' articolo precedente*“, čime su zapravo zagarantirani i Prinčevi prihodi.⁵³

49 *Isto.*

50 *Isto.* Detaljnije o utjecaju rimskog prava usp. Bertold Eisner, Marijan Horvat, *Rimsko pravo* (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948.), 147.

51 Mirza Hebib, „Bilješke Baltazara Bogišića o sklapanju braka između crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš i talijanskog prijestolonasljednika Viktora Emanuela III.“ (završni rad, Sveučilište u Zagrebu, 2025.), 80.

52 *Bogišićev dnevnik.* Detaljnije o regulaciji prihoda princa usp. čl. 21. *Lo Statuto fondamentale della monarchia di Savoia (Statuto albertino)*, 1848. Pristupljeno 2. 4. 2025. https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf

53 *Bogišićev dnevnik.*

Člankom 5. Nacrta ugovora (koji će u konačnoj redakciji biti označen kao članak 6., op. a.) kralj je obećao 100.000 lira godišnje naknade u slučaju viduiteta, uz dodatak „*quando non venga altrimenti provveduto per legge*“.⁵⁴ Ovakvom dodatku pravne norme, koji ostavlja mogućnost naknadne izmjene ili prilagodbe u pogledu iznosa ili načina isplate, Bogišić se usprotivio, nakon čega je uvršten u Nacrt ugovora dodatak unutar norme „*quando per legge non fosse provveduto a nessuna misura più larga*“, čime se zapravo ostavila mogućnost samo *in favorem* pristupa.⁵⁵

U odnosu na jezik dogovoreno je da Ugovor bude sastavljen na francuskom. Sastavljanje ugovora na trećem jeziku, dakle ni na jednom od službenih jezika potpisnica, nije neuobičajeno za međunarodne ugovore. U ovim slučajevima smatra se kako je upravo taj jezik mjerodavan ako postoje neslaganja.⁵⁶

Do idućeg sastanka Bogišić je dalje analizirao Nacrt ugovora. Iako im je knez Nikola telegramom naznačio da ne razgovaraju o mirazu, uzimajući u obzir da su iz ugovora kraljice Margarite uočili kako i za nju njezina obitelj nije dala miraz, Bogišić je razmišljao kako bi se moglo razgovarati o nasljedstvu privatnog imetka Kneza kao miraza. Također, smatrao je kako je vrlo važno regulirati odricanje svih političkih prava, odnosno crnogorskog prijestolja. Treća stvar o kojoj je smatrao da treba razgovarati jest članak 134. *Codice civile*, koji je po njegovoj procjeni sužavao prava udane žene iako je ostavio stavkom (2) prostor da se ta prava rašire, uključujući i pravo slobodnog raspolaganja.⁵⁷

Na večernjem susretu s obojicom talijanskih pregovarača najprije su razgovarali i izvršili manje korekcije. Bez problema su se usuglasili oko primjene stavka (2) iz članka 134. *Codice civile*, što će predstavljati sadržaj članka 5. Ugovora. Zatim se razgovaralo o nasljedstvu kneževa privatnog imetka. Posebnu pozornost izazvao je razgovor o pitanju renuncijacije od prava na crnogorski tron: „Tu je bilo malo čuđenje s njihove strane, vidi se da se na to nije mislilo. Omalo nijesu kazali da nijesu ovlašćeni o tome govoriti. S druge strane vidim da g. Božo neće da ulazi u dublju diskusiju, jer se sve boji da ne bi kazali da treba Kralja pitati, a ovaj da ne pomisli da mi sumnjamo o njegovoj lojalnosti.“⁵⁸

U Bogišićevim bilješkama o ugovoru bračnom crnogorskom i italijanskom konstatirano je kako je ministar Venosta predložio da ovo pitanje bude predmet poseb-

54 O imovinsko-pravnom položaju udovica za vrijeme trajanja viduiteta u rimskoj pravnoj tradiciji usp. Mirza Hebib, „Koncept i pravna priroda plodouživanja u rimskoj pravnoj tradiciji“, *Pravni vjesnik* 40 (2024.), 31-54; Mirza Hebib, „*Lectus* u dubrovačkom pravu razvijenog srednjeg vijeka“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 62 (2024.), 9-32.

55 *Bogišićev dnevnik*.

56 John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa*, 192.

57 Usp. Art. 134 *Codice civile del Regno d'Italia* (Torino: Stamperia Reale, 1965.), 35.

58 *Bogišićev dnevnik*.

nog protokola uz bračni ugovor. Zajednički su zapisali u jednoj rečenici: „Pošto je zakon o nasljedstvu prestola u C. G. čisto saligne (misli se na Salijski zakon, op. a.) to se time taj fakt konstatuje te ga Kralj prima (*accepte*) za Knj. Napuljskog, Knjaginjicu i njihove nasljednike. Redakciju sastaviti Costa a dopuniti Venosta.“ Bogišić je bio protiv njihove samostalne redakcije, ali mu je Petrović dao znak da ne traži dodatne prepravke kako se talijanski pregovarači ne bi obratili kralju koji ih onda možda ne bi primio, a po naredbi kneza najvažnije je bilo da pokušaju s njime razgovarati o konverziji.

U svojim bilješkama Bogišić je zapisao kako je do ideje da renuncijaciju uključi u ugovor došao nakon što je takvu odredbu uočio u ugovoru bavarske princeze, koji mu je među ostalim predočio ministar Costa. Bio je svjestan da se to treba regulirati, vjerojatno i posebnim odricanjem princeze Jelene prije stupanja u brak, ali mu je ovaj ugovor dao ideju da to bude sastavni dio ugovora na najvišoj međudržavnoj razini. U ovom je dijelu *Bogišićev dnevnik* malo neprecizan, odnosno u koliziji s gradivom koje smo pronašli u ZBB-u. Nije potpuno jasno želi li Bogišić kazati kako ga je ugovor bavarske princeze podsjetio na sadržaj koji su svakako trebali uključiti ili mu je dao povod da ovo pitanje uđe u sadržaj samog Ugovora. U svakom slučaju, ideja o reguliranju pitanja renuncijacije postojala je i prije odlaska u misiju. U ranije izloženom *Uputstvu* koje su opunomoćenici dobili od kneza jasno je bilo naznačeno kako trebaju regulirati da potomci iz braka princeze Jelene ne mogu imati nikakvo pravo nasljedstva ni imetka vladarske kuće Crne Gore ni politička ili vladarska prava u Crnoj Gori.

Bogišić dalje piše kako je razmišljao o odredbi koju su uobličili, pozivajući se samo na Salijski zakon. U glavi je imao *les chambres de réunion Ludviga XIV* i strah da se u izvjesnim slučajevima ne izvrne smisao ugovora i ovako formirana klauzula.⁵⁹ Želio je u protokol uključiti riječ *renonciation*, no na putu uključivanja te (ključne riječi) imao je tri prepreke: a) knezu je ugovor bio formalnost, a najvažnije je bilo da se Petrović susretne s kraljem kako bi razgovarao o konverziji; b) Petrović se bojavao da će, budu li tražili garancije i u ovom pitanju, a talijanski ministri o tome informiraju kralja, on možda posumnjati u nepovjerenje i uopće ih ne primiti na sastanak; c) osjećao je krivicu što crnogorska strana cijeli posao obavlja dosta nemarno, a na to nije mogao utjecati. Bogišić u dnevniku bilježi kako na sastanku nije bilo riječi o konverziji, ni o mjestu ni o vremenu tog akta.⁶⁰

59 Op. a. Bogišić je na oprezu znajući kako se u cilju eventualnih ekspanzionističkih ciljeva odredbe mogu pokušati zlouporabiti, kako je bilo s *Les Chambres de Réunion* kojim su pravno opravdavana teritorijalna pripajanja. Usp. John Lynn, *The Wars of Louis XIV 1667-1714. Modern Wars In Perspective* (London, New York: Taylor, Francis, 2013.), 163.

60 *Bogišićev dnevnik*.

Spominje kako su ga talijanski pregovarači na marginama sastanka pitali hoće li doći na svadbu, na što im je odgovorio kako o tome nije bilo razgovora, ali budući da je određeno da samo kneževa obitelj bude na svadbi, po svojoj prilici neće dolaziti.⁶¹ Ministar Costa mu je na kraju sastanka kazao kako će u dogovoreno vrijeme tog dana doći po njega kako bi mu pokazao neke nove projekte u Rimu. Istog dana Petrović i Bogišić dobili su i novi telegram od kneza. U njemu je Petroviću naređeno da odmah ode kralju i da ostavi Bogišića u Rimu da završi ugovor s Talijanima. Zadatak je bio „Kralju da objasni žrtvu koju Knjaz čini i da ako se ne može dopustiti da vjenčanje bude na Cetinju u pravosl. Crkvi, neka bude vjenčanje a odmah poslije i ne izlazeći iz crkve da bude konversija.“⁶²

Bogišić i Petrović razmišljali su o tome i bili su svjesni važnosti ovog pitanja, ali i činjenice da ovo teško mogu postići. Barski biskup Milinković spominjao je kako Papa to može dopustiti, ali je pitanje hoće li. Osim toga, vremena je bilo sve manje. Bojali su se da bi Petrovićev odlazak mogao biti signal talijanskim ministrima da nešto nije u redu, što bi za posljedicu moglo imati da ih Kralj uopće ne primi. Mislili su da bi to moglo imati posljedice i na samo sastavljanja ugovora. U tom su smislu i Knezu poslali šifrirani telegram.⁶³

U subotu 10. listopada odmah ujutro primili su telegram od kneza Nikole, koji je počinjao riječima „Mislio sam da ćeš me poslušati...“, itd., u tonu prijekora, što je Petrovića jako naljutilo. Nedugo nakon toga primili su još jedan telegram u kojemu je stajalo kako im je ipak odobreno da ne idu kralju dok se ne potpišu Ugovor, a sve u skladu s onim što su u ranijim telegramima naznačili.⁶⁴

Istog dana, odmah ujutro, Bogišić se ponovno susreo s ministrom Venostom u njegovu uredu. Komentirali su dvije-tri prepravke u jeziku u odnosu na redakciju teksta koju je ministar Venosta pripremao. Nakon toga kratko su razgovarali o sistematizaciji članaka te se usuglasili kako bi bilo logičnije da pitanje imovine princeze Jelene bude uvršteno kao pretposljednji članak. Nakon toga otvorili su razgovor

61 Op. a. Bogišić nije dolazio na vjenčanje u Rim. Uz Boža Petrovića u Rim je došao drugi Dubrovčanin – Lujo Vojnović. U tjedniku *Dubrovnik*, u dijelu *Gracke vijesti*, od 8. studenog 1896. godine objavljeno je izvješće o povratku dr. Luja Vojnovića u Grad. U članku stoji: „Sa italijanskijeh svatova. – U ponedjeljnik stigao je u Dubrovnik iz Rima naš sagrađanin g. dr. Lujo knez Vojnović koji je u pratnji knjaza crnogorskog prisustvovao vjenčanju knjaginjice Jelene sa Napuljskim knezom. Dr. Lujo knez Vojnović oduševljeno priča o epohalnim dnevima i o sjajnoj gostoljubivosti italijanskoga dvora. Kako doznajemo Nj. Veličanstvo kraljica Margarita udostojila se počastiti našega uglednoga prijatelja sa dva duga razgovora za vrijeme cercla u Kvirinalu, Nj. Veličanstvo ineresovalo se u velike za Dubrovnik pokazivajući vanredno poznavanje naše istorije i političke i književne. Nj. Veličanstvo kralj odlikovao je dr. Luja kneza Vojnovića ordenom italijanske krunne.“ (*Dubrovnik* 45, 8. studenog 1896., 3).

62 *Bogišićev dnevnik*.

63 *Isto*.

64 *Isto*.

o pozivanju na Salijski zakon. Diskutirali su o značenju primjene Salijskog zakona. Nisu bili sigurni označava li primjena odredbi Salijskog zakona isključenje žena od prijestolja ili uključuje i njihove muške nasljednike. S tim u vezi Bogišić je zamolio da im iz biblioteke donesu pravni leksikon (spominje *Dictionnaire du droit public et Ch. Calvo*) gdje je utvrdio da *Salique* isključuje i žene i njihovo muško potomstvo. Bogišić je smatrao da je to potpuno jasno i da se može ostaviti bez posebnog dodatnog dogovaranja, osobito jer su o trenutnoj formulaciji na prethodnim pregovorima sva četiri ministra razgovarala i na neki način ih usuglasila. Također, smatrao je kako uvijek postoji mogućnost da, ako knez procijeni da to nije dovoljno, zatraži od princeze da potpiše i formalno odricanje od svih prava na prijestolje.⁶⁵

U poslijepodnevnim satima Petrović i Bogišić susreli su se u hotelu s Eugenijem Popovićem koji je od 1896. godine bio generalni konzul Crne Gore u Rimu.⁶⁶ Pišu kako su s njime ručali i da im je pokazao kako talijanske novine u zadnje vrijeme loše pišu o tome što kralj veliku važnost pridaje prijelazu princeze Jelene u katolicizam.⁶⁷ Bogišić se također susreo s Imbrom Tkalecom⁶⁸ koji mu je pokazao pismo koje je napisao talijanskom novinskom dnevniku *Don Chiserotte* s ciljem da ne pišu loše o Crnoj Gori. Kopiju pisma mu je i uručio kazavši mu kako je ono imalo uspjeha. Kopiju ovog pisma, pisanog talijanskim jezikom, pronašli smo u ZBB-u (Fotografija 2).⁶⁹

U anonimnom pismu, potpisanom pseudonimom *Amico Italiano*, Tkalec ih napada zbog negativnog pisanja o Crnogorcima i Crnoj Gori. Piše kako je Crna Gora herojska zemlja koja se sama i izolirana pobjedonosno borila protiv Turaka. Dalje navodi kako princeza dolazi iz obitelji koja se izborila protiv turske dominacije, učvrstivši svoju slobodnu i neovisnost, što se po njemu može smatrati slavnim naslovom plemstva. Postavlja retoričko pitanje: „Bi li ti više volio da se dinastički parazitizam neke belgijske, bavarske ili austrijske princeze nastani u Italiji i pokuša ponovno preuzeti stoljetnu dominaciju nad Italijom, koju je Vittorio Emanuele okončao?“ Pismo završava navodom „oni koji uspijevaju proizvesti neznanje i nedostatak duha, ne zaslužuju nikakvu pažnju, niti itko ima dužnost slušati ih“.⁷⁰ Na susretu s Tkalecom Bogišić je komentirao još jedan članak iz *Don Chiserotte*. Prema

65 *Isto.*

66 Više usp. Đorđe Borozan, *Leksikon diplomatije Crne Gore*, 559; Slavko Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici: 1861-1923.*, 220.

67 *Bogišićev dnevnik.*

68 Op. a. Tkalec je u to doba živio u emigraciji u Rimu. U Rimu je bio namještenik u Ministarstvu unutarnjih poslova, a kasnije u Ministarstvu vanjskih poslova. Više usp. „Tkalac, Imbro Ignjatijević“, *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno: 22. 2. 2025. www.enciklopedija.hr/clanak/tkalac-imb-ro-ign-jatijevic

69 HAZU, ZBB, Fond Baltazara Bogišića, XII, 8. *Pismo Don Chiserotte.*

70 *Isto.*

njegovu pisanju tog dana su u humorističnom dijelu novina objavili sliku Bogišića, Petrovića, Venoste i rimskog kmeta.⁷¹

U poslijepodnevnim satima ministar Costa došao je po Bogišića i Petrovića kako bi ih odveo da vide novu zgradu suda, Giannicolo i Garibaldijev spomenik i Senatsku biblioteku. Navečer je Bogišić posjetio Tkalca i njegovu suprugu, a kasnije se susreo i sa slavistom De Nunzijem.⁷²

Nedjeljnog jutra 11. listopada Bogišić je zabilježio i o tome obavijestio Petrovića kako u pogledu posla ženidbe imaju još: a) završiti bračni ugovor; b) utvrditi formu konverzije princeze; c) izvršiti kneževe naredbe oko razgovora s kraljem kako bi se pokušalo osigurati da konverzija i ženidba budu u istoj latinskoj crkvi.⁷³

U odnosu na završetak bračnog ugovora konstatirali su kako je Ugovor završen i kako ga još trebaju potpisati čime bi posao mogli smatrati okončanim. O konverziji u Ugovoru nema ništa. Usputno su od ministra Coste saznali kako je o tome bilo govora između Vlade i Vatikana, ali ništa više od toga. Bogišićeva ideja bila je da u vezi s ovim postave usputno pitanje ministrima Costi ili Venosti kako bi dobili neke informacije koje bi mogle biti korisne u daljnjem pristupu. Ovo im knez nije naložio, ali im je naložio da nastoje postići što je više moguće u vezi s tim. Bogišić je smatrao kako u pogledu toga imaju pravo djelovati, ali da nemaju dužnost poduzeti ikakve korake.⁷⁴ Ovakvo njegovo razmišljanje usklađeno je s općom doktrinom u diplomaciji kada diplomati, koristeći se svojim znanjima i vještinama, a u granicama općih uputa država koje predstavljaju, nastoje pronaći idealna rješenja za interese onih koje zastupaju.⁷⁵

Bogišić i Petrović smatrali su kako moraju postupati vrlo diskretno jer bi postavljanje osjetljivog pitanja moglo unaprijed osujetiti pristup kralju. Nisu bili sigurni trebaju li ministrima uopće spominjati dolazak Kralju kako ne bi prouzročili problem. Ipak su se usuglasili kako će nakon potpisivanja ugovora, ako prilike budu dozvoljavale, Bogišić Costi spomenuti konverziju ne bi li došao do nekih informacija, dok će Petrović Venosti izraziti želju da po naredbi kneza ode posjetiti kralja kako bi mu zahvalio za pažnju koju im je pružio.⁷⁶

U poslijepodnevnim satima otišli su u *Palazzo della Consulta* kako bi potpisivali ugovor. Tu se nalazilo nekoliko činovnika, a direktor Giacomo Malvano⁷⁷ čitao je

71 *Bogišićev dnevnik*.

72 Op. a. Ulisse De Nunzio (1857. – 1915.) bio je profesor slavenskih jezika u Rimu. U katalozima Vatikanske knjižnice vidljivi su podaci o nekoliko njegovih rukopisa. Usp. *Biblioteca Apostolica Vaticana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. <http://www.mss.vatlib.it/gui/scan/link.jsp#>

73 *Bogišićev dnevnik*.

74 *Isto*.

75 John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa*, 3.

76 *Bogišićev dnevnik*.

77 Usp. „Malvano, Giacomo“, *Enciclopedia Italiana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. <https://www.treccani.it/>

cijeli akt s protokolom. Petrović je pratio čitanje i uspoređivao je li dokument jednak onomu koji su usuglasili. Nakon toga pristupilo se potpisivanju. Prvo su potpisani ministri Venosta i Petrović, a nakon toga ministri Costa i Bogišić. Priloženi su pečati sve četvorice. Strane su preuzele po jedan autentičan primjerak, a uputili su si i protokolarne čestitke.⁷⁸

Petrović je sa strane Venosti priopćio kako postoji namjera da se odu pokloniti kralju, na što je Venosta kazao kako će bez odgađanja poslati telegram. Bogišić se s Costom sa strane dotakao konverzije, ali kako piše, „sasvim akademički“. Costa mu je priopćio kako se taj čin sastoji od formalnog čitanja *Credo* i kako će se to odviti u crkvenoj kripti bez publike. Costa je zatim kazao kako je on predlagao da se čin ženidbe zbog dobrih odnosa obavi na Cetinju po pravoslavnom obredu, ali da je s tim u vezi Vatikan iskazao snažno neslaganje (*apsolutni otkaz*). Bogišić je spomenuo kako se možda prije konverzije mogao obaviti čin civilnog vjenčanja na što mu je Costa kazao kako nisu postojale prepreke, ali se o tome trebalo ranije razmišljati.⁷⁹

U odnosu na zaključeni ugovor i Bogišićevu ulogu u ovom procesu, u njegovim bilješkama, u dijelu naznačenom kako *Popravke koje izvojitih u našu korist (prema predlogu ital.)*, vidljivo je otprilike što je bio rezultat pregovora oko sadržaja Ugovora. U Bilješkama stoji: a) kako ništa nije uvršteno o mirazu i privatnom nasljedstvu; b) kako je uključeno pitanje renuncijacije od prijestolja (iako ovo nije bilo nužno prema kneževu telegramu⁸⁰); c) garantirano je 50.000 lira godišnje iz apanaže princa Viktora Emanuela III.; d) zaštićen je status princeze Jelene u slučaju viduiteta, neovisno o rađanju djece do tog trenutka; e) u odnosu na obećani dar od 100.000 lira zamijenjena je formulacija „ako zakonom nije drukčije određeno“ (*quando non venga altrimenti provveduto per legge*), formulacijom *in favorem* po kojoj zakonom može biti samo povećan iznos (*legge non fosse provveduto in una misura pia largu*).⁸¹

Svi su nakon čina potpisivanja ugovora otišli u Ministarstvo financija gdje je ministar Lazzati⁸² držao izlaganje povodom otvaranja spomenika Antoniju Scialoji

enciclopedia/giacomo-malvano_(Enciclopedia-Italiana)/

78 *Bogišićev dnevnik*.

79 *Isto*.

80 HAZU, ZBB, Fond Baltazara Bogišića, XII, 8. Popravke koje izvojitih u našu korist – prema predlogu ital. Kad mi telegrafisamo K. da u projektu italijanskome nema ni riječi o prćiji, ni o odreci, on ni za jedno ni za drugo neodgovori ništa, qui tacet consentire videtur (*tko šuti čini se da pristaje*, op. a.), nego još kaza da mu je ugovor gurnut u nos. Mi smo tim ovlašteni bili da ne pustimo oba ta članka; da ne pustimo prvi to što je išlo K. u račun, ali mi ga ne pustismo kad vidjesmo da i priješnje princeze koje ulazahu u Savojsku kuću bile indadetebe-e, pa da nije ni po Knjaginjicu stidno, ali imadijasmo pravo da ne pustimo i drugi, i Božo je gotovo bio za to, ne pustih ja.

81 O sadržaju bračnog ugovora usp. Milica Dragičević, „Ugovor o braku između Viktora Emanuela III Savojskog i crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš“, *Istorijski zapisi* 1 (2010.), 265-276.

82 Više usp. „Luzzatti, Luigi“, *Jewish Encyclopedia*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/10202-luzzatti-luigi>

u njegovu rodnom mjestu.⁸³ Tu su susreli različite ministre koje su ranije imali priliku i upoznati. Prisutan je bio i direktor Lombardini kojemu su kazali kako planiraju ići kralju, a koji je kasnije telegrafom obavijestio direktore *di case reale* kako bi ih iz poštovanja pozdravili i dočekali.⁸⁴

Navečer je bila priređena večera u Ministarstvu vanjskih poslova. Na večeru, kojom je predsjedavao ministar Venosta, bilo je pozvano dvadeset i pet ministara i drugih visokih dužnosnika. Na čelu stola uz ministra Venostu prva mjesta bila su rezervirana za Bogišića s lijeve, a Petrovića s desne strane, tj. dodijeljena su im počasna mjesta u skladu s diplomatskim protokolom.⁸⁵ U ZBB-u pronašli smo originalnu pozivnicu i naznaku mjesta sjedenja na večeri (Fotografija 3). O njoj je Bogišić u dnevniku zapisao: „Bilo je živahna razgovora o svačemu a najviše o vještinama.“ Budući da je druženje nastavljeno i nakon večere, talijanski ministri s Bogišićem razgovarali su „do mile volje o Zakoniku, o metodi, o legislaciji uopšte, i tako ostaše sa mnom sve do svrhe okolo 10 ½ svrši se sve to, odosmo u najboljem raspoloženju“.

Posjet kralju Umberto I.

U ponedjeljak 12. listopada u ranim jutarnjim satima Bogišić i Petrović spremili su se za put. U hotelu su ih obavijestili da sve troškove njihova boravka, uključujući i troškove puta do Milana, snosi kralj. Dvorske sluge ponijeli su im stvari i odveli ih na željezničku stanicu. Tamo su ih čekali ministar Costa i direktor Lombardini kako bi ih pozdravili i zaželjeli im sretan put. Na nekoliko usputnih stanica došli su ih pozdraviti direktori *di case reale*. Kasno navečer stigli su u Milano gdje ih je dočekaio grof Santa Rosa Maôtre kako bi ih pozdravio u kraljevo ime i otpratio u apartman u hotelu *Milan*, ali i obavijestio kako će ujutro doći po njih kako bi ih odveo u Monzu na doručak kod kralja.⁸⁶

U utorak 13. listopada iz Milana su krenuli prema Monzi. Nakon sat vremena vožnje u kraljevskoj kočiji stigli su u dvorac koji je Bogišić opisao kao „krasan, a još krasniji Kraljev park“. U skladu s planom Petrović se odmah po dolasku susreo s kraljem. Razgovarali su više od jednog sata, ponajviše o naredbi koju je Petrović dobio od kneza. Kralj je kazao kako o tome više ne postoji mogućnost promjene i kako im je zahvalan „za Kraljicu“. Ovu zahvalu razumjeli su kao nemogućnost da

83 Op. a. Tog dana je na otoku Procidi u Napuljskom zaljevu otvoren spomenik talijanskom političaru i ekonomistu Antoniju Scialoji. Usp. *Per l'inaugurazione del monumento ad Antonio Scialoja, avvenuta in Procida add. 11 ottobre, 1896* (Città di castello: Stab Tip. S. Lapi, 1897.).

84 *Bogišićev dnevnik*.

85 John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa*, 106.

86 *Bogišićev dnevnik*.

bilo što više učini protiv odluke Parlamenta, ministara, ali i općeg mnijenja. Na Petrovićevo pitanje (po ranijoj Bogišićevoj ideji) o ranijem zaključenju građanskog braka kralj mu je priopćio kako je za to prekasno, što su u kasnijim razgovorima konstatirali i Petrović i Bogišić.⁸⁷

Dok je Petrović razgovarao s kraljem, Bogišić je pogledao dvorsku biblioteku u kojoj se po njegovoj procjeni nalazilo 3000 do 4000 knjiga koje autori najčešće šalju kao dar kralju. Doručak je bio organiziran u velikom salonu dvora. Protokolarno ih je svima prisutnima predstavio grof Santa Rosa. Nakon toga su uz najavu u salon ušli kralj i kraljica pa se u skladu s kraljevskim protokolom pristupilo trpezi. Zatim su svi prešli u *Salle de réunion*. Tom prigodom kralj je iz zelene kutije izvadio orden *di San Maurizio e Lazzaro* te ga uz nekoliko komplimenata uručio Božu Petroviću. Iz crvene kutije izvadio je orden *Corona d' Italia* prvog stupnja te ga uručio Bogišiću uz prigodne riječi. Ovaj orden čuva se u ZBB-u (Fotografija 4). Dodjela ovakvih odlikovanja bila je dio općeprihvaćenog diplomatskog protokola kad su u pitanju diplomatske misije od posebnog državnog značaja.⁸⁸ Nakon završetka posjeta kralj je naložio dvorskim slugama da goste provedu po parkovima Monze prije nego ih isprate, no kiša ih je u tome spriječila, pa su ih odmah kočijom odveli na željeznicu.⁸⁹

Po dolasku u hotel u Milanu Petrović je poslao telegram knezu kako bi ga obavijestio o negativnom kraljevu odgovoru. Za to vrijeme Bogišić je prošetao Milanom i susreo se s novinarom Marijem Borsom⁹⁰, kojega je ranije susretao na Cetinju. Tog je dana kraljičin brat, vojni admiral Tommaso⁹¹, poslao telegram u hotel kako bi im predložio da ih iz Brindisija kraljevskim brodom *Savoja* prebaci u Bar. Uzimajući u obzir udaljenost do Brindisija, ali i iscrpljenost od službenih dočeka, zahvalili su se i odlučili krenuti put Trsta odakle će nastaviti svoj put prema Cetinju.⁹²

U vlaku prema Trstu Petrović i Bogišić razgovarali su o kraljevu negativnom odgovoru u odnosu na molbe kneza vezane uz vjenčanje na Cetinju i pitanje konverzije. Zaključili su kako kralj zapravo nije mogao ništa učiniti od ministara koji su sve to već utvrdili. Na temelju cijelog procesa pregovora zaključili su kako bi, da su bili poslani u Rim neka dva tjedna ranije, sve to mogli ugovoriti – vjenčanje na Cetinju ili barem zaključenje braka u građanskoj formi prije konverzije. U procesu

87 *Isto.*

88 John R. Wood, Jean Serres, *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa*, 124–125.

89 *Bogišićev dnevnik.*

90 Više usp. „Borsa, Mario“, *Enciclopedia Italiana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. [https://www.treccani.it/enciclopedia/mario-borsa_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/mario-borsa_(Dizionario-Biografico)/)

91 Više usp. „Savoia (Savoia-Genova), Tommaso di, duca di Genova“, *Enciclopedia Italiana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. [https://www.treccani.it/enciclopedia/savoia-tommaso-di-duca-di-genova_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/savoia-tommaso-di-duca-di-genova_(Enciclopedia-Italiana)/)

92 *Bogišićev dnevnik.*

pregovora s kraljem nije se dovoljno uzeo u obzir talijanski državni ustroj i položaj samog kralja u političkim poslovima, u koje najšire gledajući spada i ženidba nasljednika prijestolja. U Trst su stigli u srijedu 14. listopada i odsjeli u hotelu *Delarine*. Bogišić se u poslijepodnevnim satima susreo u *caffè Spenti* s Vitom Gocom⁹³ i Rešetarom⁹⁴, a kasnije je posjetio i Iva Čingriju⁹⁵. Idućeg jutra, 15. listopada, parobrodom *Svetlovom brand* nastavili su put prema Kotoru. Idućeg dana u poslijepodnevnim satima stigli su u Kotor odakle su odmah kolima krenuli put Cetinja.⁹⁶

U subotu 17. listopada Bogišić i Petrović susreli su se na Cetinju s knezom kako bi mu prenijeli rezultate misije. Razgovarali su o protokolu i kako su se bojali neke stvari popravljati kako talijanski ministri ne bi pitali kralja o tome, što bi ukazalo na njihovo nepouzdanje. Dok je Bogišić objašnjavao knezu značaj renuncijacije od prijestolja, stigao je telegram iz Sankt Peterburga kako je princeza Milica rodila sina. Knez je zbog toga prekinuo sastanak bez konkretnih usuglašavanja bilo kakvih zaključaka. Idućeg jutra, 18. listopada, u dvoru kneževića Mirka opet se govorilo o Protokolu i odricanju od prava na prijestolje. Budući da je bilo više prisutnih, Bogišić je govorio na francuskom, a odgovor je dobio na crnogorskom jeziku, kako se nadaju „da će biti muških dosta u kući, tako da na Talijance neće red doći. Biće djeca u Danila i Mirka, i t. d., kako da je o tome riječ!“ U prilog obrazloženju svog pristupa i činjenici da ovo nije samo formalnost Bogišić spominje ženidbu Marije Dorotee iz ogranka ugarske loze Habsburg-Lothringen, koja je 5. studenog 1896. godine zaključila brak s Filipom, *vojvodom* od Orléansa, čime je i ona postala članica kuće Orléans. Pri zaključenju njihova braka organizirana je bila i svečana ceremonija renuncijacije. O značaju regulacije ovog pitanja Bogišić je, prema podacima iz dnevnika, kasnije razgovarao i s Gavrom Vukovićem i predložio mu da u procesu ratifikacije „umetne ime *clause expletive explicitive*“. U ZBB-u Rašović je pronašao i Nacrt (nezavršene) izjave crnogorske princeze Jelene, vjerojatno sastavljen prije odlaska princeze u Italiju. U ovom Nacrtu izjave naznačeno je kako se sadržaj dodatnog Protokola bračnog ugovora u cjelini odnosi na sve potomke princeze Jelene i princa od Napulja povodom nasljeđa prijestolja u Crnoj Gori, s uputom na Calvov leksikon javnog prava (koji je Bogišić konzultirao s ministrom Costom u Rimu),

93 Op. a. Izvjesno je kako je u pitanju Vito Gučetić Bosiljević (*Gozze Basegli*), usp. „Basiljević Gučetić, Vito“, *Hrvatski biografski leksikon* (1983-2024) Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža. Pristupljeno: 22. 2. 2025. www.hbl.lzmk.hr/clanak/basiljevic-gucetic

94 Usp. „Rešetar, Milan“, *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno: 22. 2. 2025. www.enciklopedija.hr/clanak/resetar-milan

95 Op. a. Ivo Čingrija, prvi rođak dubrovačkog političara dr. Pera Čingrije, austrougarski konzul. O njegovu životu i djelu dostupno arhivsko gradivo u Državnom arhivu u Dubrovniku. Usp. *Analitički popis – obitelj Čingrija*, Pristupljeno: 22. 2. 2025 <https://dad.hr/wp-content/uploads/2024/10/HR-DADU-257-Obitelj-Cingrija.pdf>

96 *Bogišićev dnevnik*.

prema kojemu poziv na Salijski zakon jasno označava isključenje kćeri i njihovih potomaka kao dio temeljnih francuskih zakona.⁹⁷

Zaključak

Analiza događaja opisanih u zapisima, dnevniku i drugim sačuvanim dokumentima iz ZBB-u potvrđuje kako je Bogišićev i Petrovićev odlazak u Rim 1896. godine bio diplomatska misija najviše razine. Ključni argument u prilog takvoj tvrdnji jesu njihovi susreti sa sudionicima najvišeg državnog ranga. Pregovore su vodili s ministrima vanjskih poslova i pravde, a na kraju misije osobno su se susreli i s kraljem Umbertom I. u kraljevskoj rezidenciji u Monzi.

Sami pregovori, vođeni na Kvirinalu, u *Palazzo della Consulta*, uključivali su mnoštvo politički osjetljivih pitanja za obje strane, pri čemu je osobito do izražaja došlo pitanje konverzije, koje je bez dvojbe imalo široke političke i diplomatske implikacije. Za ovo pitanje bio je izrazito zainteresiran i Vatikan s kojim je Kraljevina Italija u to doba još uvijek bila u napetim odnosima zbog formalnog ukidanja Papinske Države 1870. godine. Bračni ugovor je uključivao i niz drugih pravnih, a posljedično i dinastičkih i međunarodnih pitanja, uključujući status nasljedstva, regulaciju miraza, renuncijaciju prava na crnogorsko prijestolje, određivanje godišnjeg prihoda princeze itd. Time se jasno potvrđuje kompleksnost zadatka u okviru opisane misije.

Boravak je uključivao protokolarni tretman. Bili su smješteni u luksuznom hotelu gdje su imali dvorske slugе i posebne povlastice, a sve njihove troškove pokrio je sam talijanski kralj. Njihov dolazak u Rim bio je medijski praćen, o njemu su pisale talijanske novine. Na kraju ove misije kralj Umberto I. dodijelio im je visoka državna odlikovanja.

Nameće se pitanje o tome u kojim segmentima ove misije dolazi do izražaja Bogišićeva uloga. Najprije, kao pravni stručnjak inzistirao je na temeljitoj pripremi za pregovore, svjestan da diplomatski uspjeh ne leži samo u političkom dogovoru već i u preciznoj pravnoj formulaciji ugovora. Iako mu nije bilo omogućeno da se na vrijeme pripremi u Dubrovniku, gdje je želio proučiti relevantne pravne dokumente, u Rimu je uložio ogroman trud kako bi pokušao sustavno analizirati *Codice civile* i druge relevantne propise. Njegov pristup pokazao je izrazitu pedantnost, sistematičnost i pravničku promišljenost – umjesto da se oslanja samo na ranije dogovorene političke smjernice, on je inzistirao na pravnoj sigurnosti svih odred-

97 HAZU, ZBB, XII, 8. *Nacrt izjave knjaginjice Jelene o odricanju prestola u Crnoj Gori* (Zoran Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, knj. 2, 284).

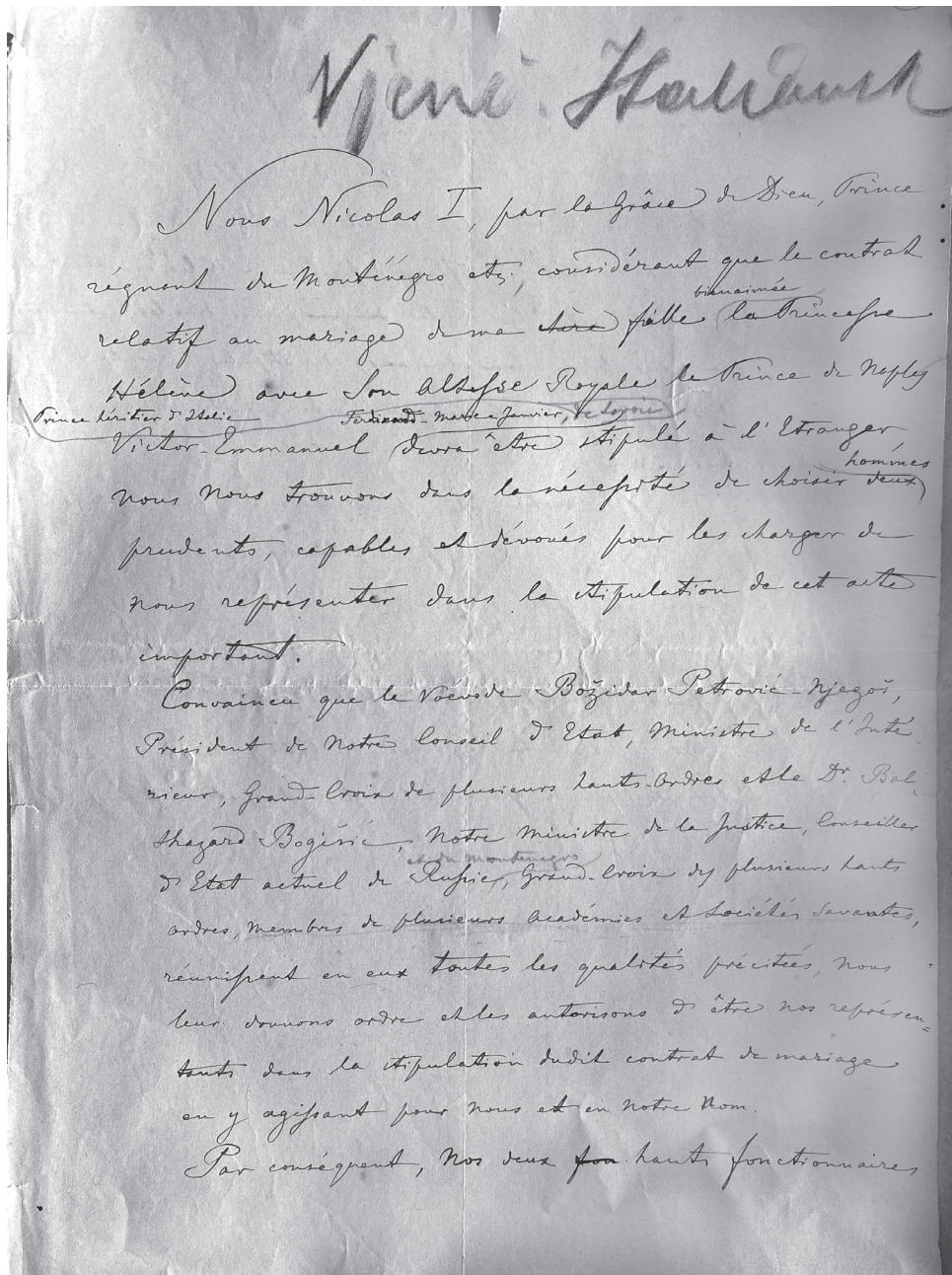
bi kako bi se izbjegli eventualni problemi u budućnosti. Za razliku od Petrovića, kojemu je ovaj ugovor bio samo formalnost, Bogišić je postavljao ključna pitanja o statusu princeze Jelene, njezinoj financijskoj sigurnosti u slučaju viduiteta i dinastičkim posljedicama braka s talijanskim princem. Unatoč pritisku da se pregovori zaključe brzo, Bogišić je uspio osigurati određene izmjene, uključujući formulaciju prema kojoj zakon može samo povećati iznos godišnje rente u slučaju viduiteta, što je uistinu značajno viši stupanj pravne zaštite njezinih interesa.

Jedan od njegovih najvećih doprinosa u ovom procesu bilo je uvođenje klauzule o renuncijaciji prava na crnogorsko prijestolje, iako to nije bilo izričito predviđeno kneževim uputama. Bogišić je shvaćao da pitanje nasljedstva ne može ostati prešutno i da bi pravna nepreciznost u ovom segmentu mogla u budućnosti izazvati političke komplikacije. Iako su talijanski pregovarači u početku bili iznenađeni ovom inicijativom, Bogišić je uspio osigurati da se ovo pitanje formalno uvrsti u ugovor, čime je osigurao da princeza Jelena i njezini potomci nemaju nikakva politička prava u Crnoj Gori. Time je pokazao iznimnu sposobnost strateškog razmišljanja i zaštite državnih interesa, istodobno izbjegavajući bilo kakve diplomatske tenzije. Njegov oprez u vođenju pregovora posebno je došao do izražaja kada se umjesto izravnog postavljanja osjetljivih političkih pitanja koristio, kako navodi, akademskim diskursom čime je izbjegavao moguće sukobe s talijanskim predstavnicima. Interesantno je primijetiti kako je suptilno otvarao pitanje konverzije, bez direktnih pitanja, postavljajući zapravo neizravna pitanja kako bi prikupio što više informacija. Ovakvim pristupom do izražaja su došle njegova pragmatičnost i diplomatska suzdržanost jer je postavljao pitanja na način koji neće izazvati reakciju druge strane, ali će mu omogućiti pristup važnim informacijama.

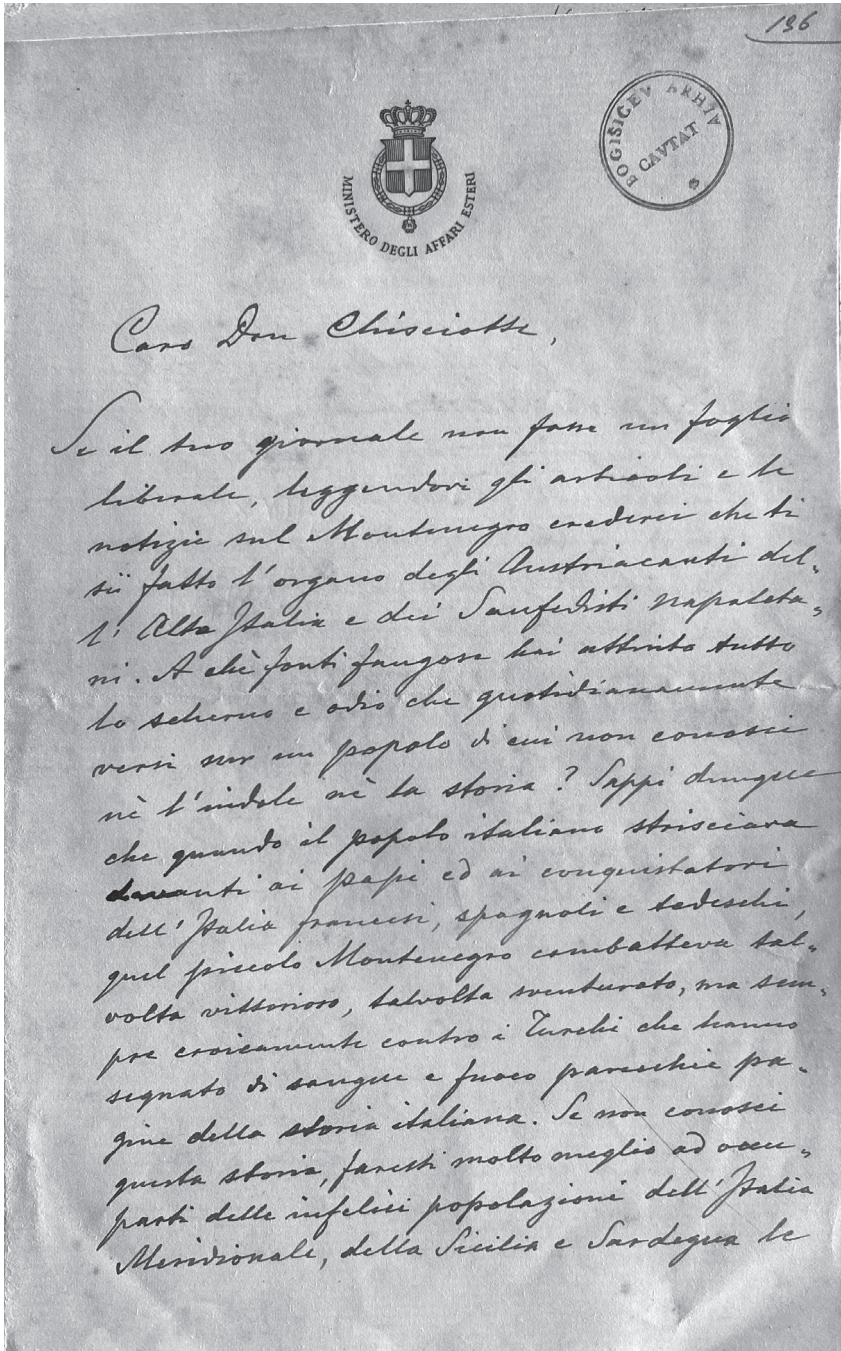
Osim kao pravnik i opunomoćeni pregovarač, Bogišić je u misiji bio viđen kao intelektualac i znanstvenik prepoznat u međunarodnim krugovima. Primjetno je kako se susretao s različitim intelektualcima i kako su talijanski ministri iskazivali posebno zanimanje za njegov znanstveni rad i izradu *Opšteg imovinskog zakonika*.

Zaključno, čini nam se kako na temelju iznesene analize slobodno možemo stati iza tvrdnji kako je Bogišić tijekom misije u Rimu potvrdio svoj status, ne samo vrhunskog pravnog stručnjaka već i diplomata čiji su znanje, preciznost i taktičnost značajno doprinijeli zaštiti interesa Crne Gore u konkretnoj misiji. Njegove pravna preciznost, promišljenost, sistematičnost, diplomatska suzdržanost i intelektualna širina bile su ključni faktori koji su omogućili da se u pregovorima postignu ciljevi koji su osigurali pravnu sigurnost, za princezu Jelenu, ali i za Crnu Goru.

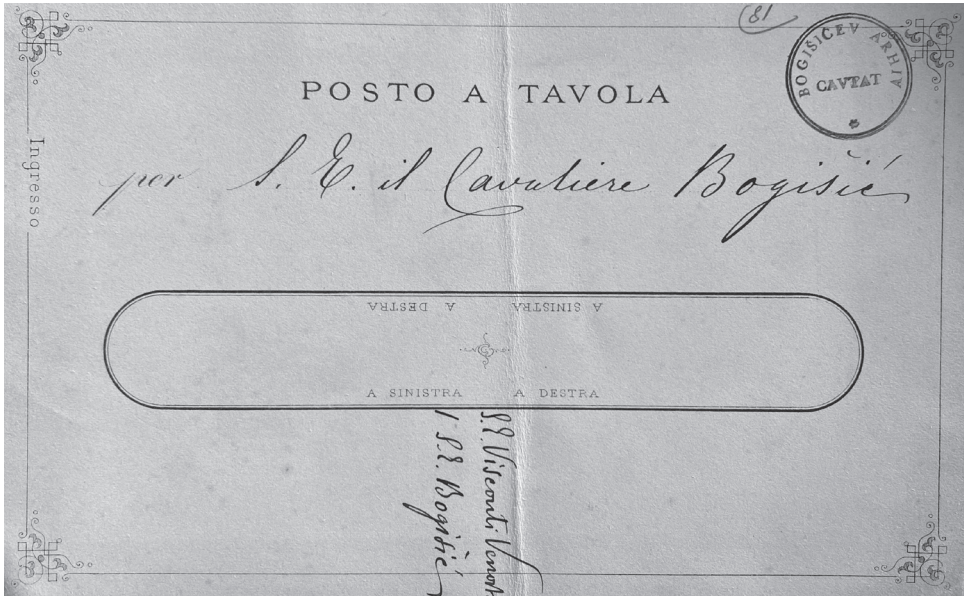
Prilozi:

Slika 1. Nacrt punomoći Božu Petroviću Njegošu i Baldu Bogišiću (ZBB, XII, 8).

Slika 2. Pismo talijanskom novinskom dnevniku *Don Chiserotte* (ZBB, XII, 8).

Slika 3. Bogišićeva pozivnica na svečanu večeru 11. listopada 1896. (ZBB, XII, 8).

Slika 4. Bogišićev orden *Corona d'Italia* prvog stupnja (ZBB).

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori:

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (Hrvatska)

Zbirka Baltazara Bogišića (Cavtat), Fond Baltazara Bogišića, XII, 8.

Službena glasila i tisak:

Codice civile del Regno d'Italia. Torino: Stamperia Reale, 1965.

Dubrovnik (Dubrovnik), 1896.

Glas Crnogorca (Cetinje), 1896.

Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru. Cetinje: Državna štamparija, 1888., III–IV.

Per l'inaugurazione del monumento ad Antonio Scialoja, avvenuta in Procida addì 11 ottobre, 1896. Città di Castello: Stab. Tip. S. Lapi, 1897.

Mrežni izvori:

„Basiljević Gučetić, Vito“. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024)*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno: 22. 2. 2025. www.hbl.lzmk.hr/clanak/basiljevic-gucetic

Biblioteca Apostolica Vaticana. Manuscripta Digitalia. Pristupljeno: 22. 2. 2025. <http://www.mss.vatlib.it/gui/scan/link.jsp#>

„Borsa, Mario“. *Enciclopedia Italiana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. [https://www.treccani.it/enciclopedia/mario-borsa_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/mario-borsa_(Dizionario-Biografico)/)

Lo Statuto fondamentale della monarchia di Savoia (Statuto albertino), 1848. Pristupljeno: 2. 4. 2025. https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf

„Luzzatti, Luigi“. *Jewish Encyclopedia*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/10202-luzzatti-luigi>

„Malvano, Giacomo“. *Enciclopedia Italiana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-malvano_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-malvano_(Enciclopedia-Italiana)/)

„Rešetar, Milan“. *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno: 22. 2. 2025. www.enciklopedija.hr/clanak/resetar-milan

„Savoia (Savoia-Genova), Tommaso, di, duca di Genova“. *Enciclopedia Italiana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. [https://www.treccani.it/enciclopedia/savoia-tommaso-di-duca-di-genova_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/savoia-tommaso-di-duca-di-genova_(Enciclopedia-Italiana)/)

„Tkalac, Imbro Ignjatijević“. *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno: 22. 2. 2025. www.enciklopedija.hr/clanak/tkalac-imbro-ignjatijevic

„Visconti-Venosta, Emilio“. *Enciclopedia Italiana*. Pristupljeno: 22. 2. 2025. https://www.treccani.it/enciclopedia/emilio-visconti-venosta_%28Enciclopedia-Italiana%29/

Literatura:

Andrijašević, Živko. *Vojvoda Gavro Vuković, ministar inostranih poslova Knjaževine Crne Gore. Duke Gavro Vuković, Minister of Foreign Affairs Principality of Montenegro*. Podgorica: Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore, 2017.

Argan, Francesco; Bavazzano, Paolo. *Giacomo Costa e la Ovada della seconda metà dell'ottocento*. Ovada: Memorie dell'Accademia Urbense, 1997.

Artieri, Giovanni; Cacace, Paolo. *Elena e Vittorio. Mezzo secolo di regno tra storia e diplomazia*. Milano: Luni, 1999.

Barneschi, Renato. *Elena di Savoia. Storia e segreti di un matrimonio reale*. Milano: Rusconi, 1986.

Barneski, Renato. *Jelena Savojska*. Beograd: Novo delo, 1988.

Bojović, Jovan. „Stupanje Valtazara Bogišića u crnogorsku službu 1893. godine“, *Istorijski zapisi* 1 (1985.), 65-70.

Bojović, Jovan. „Uvodne napomene o Crnoj Gori u međunarodnim odnosima“. U: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*, (ur.) Jovan Bojović, 7-14. Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore, 1984.

Borožan, Đorđe (ur.). *Leksikon diplomatije Crne Gore*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2022.

Burzanović, Slavko. *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici: 1861-1923*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2019.

Danilović, Jelena. „Predgovor“, 7-40. U: Baltazar Bogišić, *Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru i izabrana djela*. Beograd, Podgorica: Službeni glasnik, Unireks, 1998.

Dragićević, Milica, „Ugovor o braku između Viktora Emanuela III Savojskog i crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš“, *Istorijski zapisi* 1 (2010.), 265-276.

Đivanović, Stane. *Baltazar Bogišić (1834-1908)*. Cavtat: Zbirka Baltazara Bogišića JAZU, 1985.

Eisner, Bertold, Horvat, Marijan. *Rimsko pravo*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948.

Grijak, Zoran. „Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Lujo Vojnović kao povijesni izvor. I. dio (1885. – 1892.)“, *Povijesni prilozi* 63 (2022.), 245-302.

Hebib, Mirza. „Bilješke Baltazara Bogišića o sklapanju braka između crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš i talijanskog prijestolonasljednika Viktora Emanuela III.“. Završni rad, Sveučilište u Zagrebu, 2025.

Hebib, Mirza. „Koncept i pravna priroda plodouživanja u rimskoj pravnoj tradiciji“, *Pravni vjesnik* 40 (2024.), 31-54.

Hebib, Mirza. „*Lectus* u dubrovačkom pravu razvijenog srednjeg vijeka“, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 62 (2024.), 9-32.

Hebib, Mirza. „Zoran P. Rašović, Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić, knj. I-IV. Podgorica: Udruženje pravника Crne Gore, 2021., 2600 str.“, *Vjesnik dalmatinskih arhiva* 4 (2023.), 409-410.

Kregar, Josip *et al.* (ur.). *Bogišić i kultura sjećanja: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u prigodi stote godišnjice smrti Balda Bogišića*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2011.

Lynn, John. *The Wars of Louis XIV 1667-1714. Modern Wars In Perspective*. London, New York: Taylor, Francis, 2013.

Matković, Stjepan. „Lujo Vojnović u službi Knjaza i Kralja Nikole“, *Istorijski zapisi* 4 (2010.), 177-189.

Nikčević, Tomica. „O naučnom metodu B. Bogišića i njegovoj raspravi Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori“, 1-31. U: Baltazar Bogišić, *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*. Beograd: SANU, 1967.

Rastoder, Šerbo. „Konkordat između Crne Gore i Vatikana 1886. godine s posebnim osvrtom na položaj Albanaca katolika“. U: *Krishterimi ndër Shqiptarë. Simpozium ndërkombëtar, Tiranë, 16-19 nëntor 1999.*, (ur.) Nikë Ukgjini, Willy Kamsi, Romeo Gurakuqi, 250-267. Skadar: Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, 2000.

Rašović, Zoran. *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*, sv. 1 i 2. Podgorica: Udruženje pravnika Crne Gore, 2021.

Ražnatović, Novak. *Crna Gora i Berlinski kongres*. Cetinje: Obod, 1979.

Regolo, Luciano. *La regina Elena. Una vita all'insegna dell'amore*. Milano: Ares, 2024.

Sirotković, Hodomir. „Bogišićevi pravni prinosi“, *Ljetopis JAZU* 23 (1908.), 80-140.

Tolja, Nikola. *Dubrovački Srbi katolici. Istine i zablude*. Dubrovnik: vl. naklada, 2011.

Vuković, Gavro. *Memoari*, knj. 2. Cetinje: Obod, 1996.

Wood, John R.. Serres, Jean. *Diplomatski ceremonijal i protokol. Osnove, postupci i praksa*. Zagreb: Mate, 2004.

The Diplomatic Mission of Baldo Bogišić at the Quirinal in 1896

Summary

The article explores the diplomatic mission undertaken in Rome in 1896 by Baldo Bogišić and Božo Petrović Njegoš concerning the marriage contract between Montenegrin Princess Jelena Petrović Njegoš and the Italian Crown Prince, Victor Emmanuel III. Drawing on diaries, notes, and other preserved documents from the Baltazar Bogišić Collection, the article reveals that this was a mission of the highest diplomatic order, as evidenced by meetings with prominent Italian officials, including an audience with King Umberto I himself.

At the heart of the negotiations leading up to the marriage agreement were numerous politically and legally sensitive issues, most notably the question of Princess Jelena's conversion to the Catholic faith. The talks also encompassed matters of inheritance, dowry, the princess's annual income, and other crucial legal details.

Bogišić's role in the mission is underscored by his professional rigor and legal thoroughness. Despite limited time for preparation, he demonstrated remarkable dedication in analysing the Italian Civil Code and other relevant legislation, insisting on legal precision in every clause of the contract. His contribution is particularly notable in his initiative to include a provision renouncing any claim to the Montenegrin throne.

The article highlights how Bogišić employed academic discourse and subtle lines of inquiry to gather information and navigate complex diplomatic terrain, avoiding tensions while displaying strategic restraint. He was simultaneously recognized as

a respected intellectual and scholar on the international stage, further cementing his reputation.

In conclusion, the article affirms that through this mission, Bogišić not only reinforced his standing as a legal authority but also proved himself a capable diplomat. His knowledge, precision, and thoughtful approach were instrumental in safeguarding Montenegro's interests and ensuring legal protection for Princess Jelena.

Keywords: Baldo Bogišić, Rome, Montenegro, Italy, diplomacy, marriage contract